

॥ समर्थ रामदासांचा दासबोध दशक १५ ॥

दशक पंधरावा । । । । आत्मदशक
समास पहिला । । । । चातुर्य लक्षण
। । । । श्रीराम ॥
अस्तिमांशांचीं शरीरें । त्यांत राहिजे जीवेश्वरें ।
नाना विकारीं विकारे । प्रविण होइजे ॥ १ ॥
घनवट पोंचट स्वभावे । विवरोन जाणिजे जीवे ।
व्हावें न व्हावें आघवें । जीव जाणे ॥ २ ॥
येकीं मागमागों घेणें । येकां न मागतांच देणें ।
प्रचीतीनें सुलक्षणें । ओळखावीं ॥ ३ ॥
जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ।
राहराहों शोध घ्यावा । परांतरांचा ॥ ४ ॥
जानवें हेंवडकारें जालें । दिलेपणें हेवड आलें ।
नेमस्तपणें शोभलें । दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥
तैसेंचि हे मनास मन । विवेकें जावें मिळोन ।
दिलेपणें अनुमान । होत आहे ॥ ६ ॥
अनुमानें अनुमान वाढतो । भिडेनें कार्यभाग नासतो ।
याकारणें प्रत्यये तो । आधीं पाहावा ॥ ७ ॥
दुसऱ्याचें जीवीचें कळेना । परांतर तें जाणवेना ।
वश्य होती लोक नाना । कोण्या प्रकारें ॥ ८ ॥
आकल सांडून परती । लोक वश्यकर्ण करिती ।
अपूर्णपणें हळु पडती । ठाई ठाई ॥ ९ ॥
जगदीश आहे जगदांतरी । चेटकें करावीं कोणावरी ।
जो कोणी विवेकें विवरी । तोचि श्रेष्ठ ॥ १० ॥
श्रेष्ठ कार्ये करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ ।
कर्मानुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले ॥ ११ ॥
राजे जाती राजपथें । चोर जाती चोरपथें ।
वेडें ठके अल्पस्वार्थें । मूर्खपणें ॥ १२ ॥
मूर्खास वाटे मी शहाणा । परी तो वेडा दैन्यवाणा ।
नाना चातुर्यांच्या खुणा । चतुर जाणे ॥ १३ ॥
जो जगदांतरे मिळाला । तो जगदांतरचि जाला ।
अरत्रीं परत्रीं तयाला । काय उणें ॥ १४ ॥
बुद्धि देणें भगवंताचें । बुद्धिविण माणुस काचें ।
राज्य सांडून फुकाचे । भीक मागे ॥ १५ ॥
जें जें जेंथें निर्माण जालं । तें तें तयास मानलें ।
अभिमान देऊन गोविलें । ठाई ठाई ॥ १६ ॥
अवधेच म्हणती आम्ही थोर । अवधेचि म्हणती आम्ही सुंदर ।
अवधेचि म्हणती आम्ही चतुर । भूमंडळी ॥ १७ ॥

ऐसा विचार आणितां मना । कोणीच लाहान म्हणविना ।
जाणते आणिती अनुमाना । सकळ कांहीं ॥ १८ ॥
आपुलाल्या साभिमानें । लोक चालिले अनुमानें ।
परंतु हें विवेकानें । पाहिलें पाहिजे ॥ १९ ॥
लटिक्याचा साभिमान घेणें । सत्य अवघेंच सोडणें ।
मूर्खपणाचीं लक्षणें । ते हे ऐसीं ॥ २० ॥
सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निराभिमान ।
न्याये अन्याये समान । कदापि नव्हे ॥ २१ ॥
न्याये म्हणजे तो शाश्वत । अन्याये म्हणजे तो अशाश्वत ।
बाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ॥ २२ ॥
येक उघड भाग्य भोगिती । येक तशकर पळोन जाती ।
येकांची प्रगट म्हंती । येकांची कानकोंडी ॥ २३ ॥
आचारविचारेंविण । जें जें करणें तो तो सीण ।
धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ॥ २४ ॥
उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तचि आळिले ।
धूर्तापासीं कांहीं न चले । बाजाऱ्यांचें ॥ २५ ॥
याकारणें मुख्य मुख्य । तयांसी करावे सख्य ।
येणेंकरितां असख्य । बाजारी मिळती ॥ २६ ॥
धूर्तासि धूर्तचि आवडे । धूर्त धूर्तचि पवाडे ।
उगेंचि हिंडती वेडे । कार्येंविण ॥ २७ ॥
धूर्तासि धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मनपण मिळालें ।
परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वें ॥ २८ ॥
समर्थाचें राखतां मन । तेथे येती उदंड जन ।
जन आणि सज्जन । आजंव करिती ॥ २९ ॥
वोळखीनें वोळखी साधावी । बुद्धीनें बुद्धि बोधावी ।
नीतिन्यायें वाट रोधावी । पाषांडाची ॥ ३० ॥
वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा ।
सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ ३१ ॥
निस्पृह आणि नित्य नूतन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
प्रगट जाणतां सज्जन । दुल्लभ जर्गी ॥ ३२ ॥
नाना जिनसपाठांतरे । निवती सकळांचीं अंतरे ।
चंचळपणें तदनंतरे । सकळां ठाई ॥ ३३ ॥
येके ठाई बैसोन राहिला । तरी मग व्यापचि बुडाला ।
सावधपणें ज्याला त्याला । भेटि द्यावी ॥ ३४ ॥
भेटभेटों जरी राखणें । हे चातुर्याचीं लक्षणें ।
मनुष्यमात्र उत्तम गुणें । समाधान पावे ॥ ३५ ॥
इति श्रीदासबोचे गुरुशिष्यसंवादे
चातुर्यलक्षणनाम समास पहिला ॥

समास दुसरा । । । । निःस्पृह व्याप
। । । । श्रीराम ॥
पृथ्वीमधे मानवी शरीरें । उदंड दाटलीं लाहान थोरें ।
पालटती मनोविकारें । क्षणाक्षणा ॥ १ ॥
जितुक्या मूर्ती तितुक्याच प्रकृती । सारिख्या नस्ती आदिअंती ॥
नेमचि नाही पाहावें किती । काये म्हणोनी ॥ २ ॥
कित्येक म्लेंच होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले ।
देशभाषानें रुधिले । कीतीयेक ॥ ३ ॥
मन्हाष्टदेश थोडा उरला । राजकारनें लोक रुधिला ।
अवकाश नाही जेवायाला । उदंड कामें ॥ ४ ॥
कित्येक युद्धप्रसंगी गुंतले । तेणें गुणें उन्मत्त जाले ।
रात्रंदिवस करूं लागले । युद्धचर्चा ॥ ५ ॥
उदिम्यास व्यासंग लागला । अवकाश नाहीसा जाला ।
अवघा पोटधंदाच लागला । निरंतर ॥ ६ ॥
शडदर्शनें नाना मते । पाषांडें वाढली बहुते ।
पृथिवीमधे जेथ तेथें । उपदेसिती ॥ ७ ॥
स्मार्थी आणि वैष्णवी । उरलीं सुरलीं नेलीं आघवी ।
ऐसी पाहातां गथागोवी । उदंड जाली ॥ ८ ॥
कित्येक कामनेचे भक्त । ठाईं ठाईं जालें आसक्त ।
युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ॥ ९ ॥
या गल्बल्यामधें गल्बला । कोणीं कोणीं वाढविला ।
त्यास देखों सकेनासा जाला । वैदिक लोक ॥ १० ॥
त्याहिमधें हरिकीर्तन । तेथें वोढले कित्येक जन ।
प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । कोण पाहे ॥ ११ ॥
या कारणें ज्ञान दुल्लभ । पुण्यें घडे अलभ्य लाभ ।
विचारवंतां सुल्लभ । सकळ कांहीं ॥ १२ ॥
विचार कळला सांगतां नये । उदंड येती अंतराये ।
उपाय योजितां अपाये । आडवे येती ॥ १३ ॥
त्याहिमधें तो तिक्षण । रिकामा जाऊं नेदी क्षण ।
धूर्त तार्किक विचक्षण । सकळां माने ॥ १४ ॥
नाना जिनस उदंड पाठ । वदों लागला घडघडाट ।
अव्हाटचि केली वाट । सामर्थ्यबळें ॥ १५ ॥
प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणें सकळांची अंतरें ।
निरूपणें तदनंतरें । चटक लागे ॥ १६ ॥
मते मतांतरें सगट । प्रत्यये बोलोन करी सपाट ।
दंडक सांडून नीट । वेधी जना ॥ १७ ॥
नेमके भेदके वचनें । अखंड पाहे प्रसंगमानें ।
उदास वृत्तिच्या गुमानें । उठोन जातो ॥ १८ ॥
प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला ।
नाना मार्ग सांडून त्याला । शरण येती ॥ १९ ॥
परी तो कोठें आडळेना । कोणे स्थळीं सांपडेना ।
वेष पाहातां हीन दीना । सारिखा दिसे ॥ २० ॥
उदंड करी गुप्तरूपें । भिकार्यासारिखा स्वरूपें ।

तेथें येशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥ २१ ॥
ठाईं ठाईं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी ।
मछरमतांची गोवी । लागोंच नेदी ॥ २२ ॥
खनाळामधें जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे ।
सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥ २३ ॥
अवघड स्थळीं कठीण लोक । तेथें राहणें नेमक ।
सृष्टीमधें सकळ लोक । धुंडीत येती ॥ २४ ॥
तेथें कोणाचें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना ।
कट्ट घालीन राजकारणा । लोक लावी ॥ २५ ॥
लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले ।
भूमंडळीं सत्त चाले । गुप्तरूपें ॥ २६ ॥
ठाईं ठाईं उदंड ताबे । मनुष्यमात्र तितुकें झोबे ।
चहुंकडे उदंड लांबे । परमार्थबुद्धी ॥ २७ ॥
उपासनेचा गजर । स्थळोस्थळोओं थोर थोर ।
प्रत्ययानें प्राणीमात्र । सोडविले ॥ २८ ॥
ऐसे कैवाडे उदंड जाणे । तेणें लोक होती शाहाणे ।
जेथें जेथें प्रत्यये बाणे । प्राणीमात्रासी ॥ २९ ॥
ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच संसारास यावें ।
दास म्हणे हें स्वभावं । सकेतें बोलिलें ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुफुशिष्यसंवादे
निस्पृहव्यापनाम समास दुसरा ॥

समास तिसरा । । । । श्रेष्ठ अंतरात्मा
। । । । श्रीराम ॥
मुळापासून सैरावैरा । अवघा पंचीकर्ण पसारा ।
त्यांत साक्षत्वाचा दोरा । तोहि तत्त्वरूप ॥ १ ॥
दुरस्त्या दाटल्या फौजा । उंच सिंहासनीं राजा ।
याचा विचार समजा । अंतर्यामी ॥ २ ॥
देहमात्र अस्तिमांशांचें । तैसेंचि जाणावें नृपतीचें ।
मूळापासून सृष्टीचें । तत्त्वरूप ॥ ३ ॥
रायाचे सत्तेनें चालतें । परन्तु अवधी पंचभूतें ।
मुळीं आधिक जाणिवेचे तें । अधिष्ठान आहे ॥ ४ ॥
विवेके बहुत पैसावले । म्हणौन अवतारी बोलिले ।
मनु चक्रवती जाले । येणेंचि न्यायें ॥ ५ ॥
जेथें उदंड जाणीव । तेचि तितुके सदेव ।
थोडे जाणिवेने नर्देव । होती लोक ॥ ६ ॥
व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।
तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥ ७ ॥
ऐसें हें आतां वर्ततें । मुख लोकांस कळेना तें ।
विवेकीं मनुष्य समजतें । सकळ कांहीं ॥ ८ ॥
थोर लाहान बुद्धीपासी । सगट कळेना लोकांसी ।
आधीं उपजलें तयासी । थोर म्हणती ॥ ९ ॥
वयें धाकुटा नृपती । वृद्ध तयास नमस्कार करिती ।
विचित्र विवेकाची गती । कळली पाहिजे ॥ १० ॥

सामान्य लोकांचे ज्ञान। तो अवघाच अनुमान ।
दीक्षादंडकाचें लक्षण। येणेंचि पाडे ॥ ११ ॥
नव्हे कोणास म्हणावें। सामान्यास काये ठावें ।
कोणकोणास म्हणावें। किती म्हणोनी ॥ १२ ॥
धाकुटा भाग्यास चढला। तरी तुच्छ करिती तयाला ।
याकारणें सलगीच्या लोकांला। दूरी धरावें ॥ १३ ॥
नेमस्त कळेना वचन। नेमस्त नये राजकारण ।
उगेचि धरिती थोरपण। मूर्खपणें ॥ १४ ॥
नेमस्त कांहींच कळेना। नेमस्त कोणीच मानिना ।
आधी उपजलें त्या थोरपणा। कोण पुसे ॥ १५ ॥
वडिलां वडिलपण नाहीं। धाकुट्यां धाकुटपण नाहीं ।
ऐसे बोलती त्यांस नाहीं। शाहाणपण ॥ १६ ॥
गुणेषिण वडिलपण। हें तों आवघेंच अप्रमाण ।
त्याची प्रतीत प्रमाण। थोरपणीं ॥ १७ ॥
तथापि वडिलांस मानावें। वडिलें वडिलपण जाणावें ।
नेणतां पुढें कष्टावें। थोरपणीं ॥ १८ ॥
तस्मात् वडिल अंतरात्मा। जेथें चेतला तेथें महिमा ।
हें तों प्रगटचि आहे आम्हा। शब्द नाहीं ॥ १९ ॥
याकारणें कोणी येकें। शाहाणपण सिकावें विवेकें ।
विवेक न सिकतां तुकें। तुटोन जाती ॥ २० ॥
तुक तुटलें म्हणिजे गेलें। जन्मा येऊन काये केलें ।
बळेंचि सांदीस घातलें। आपणासी ॥ २१ ॥
सगट बायेका सिव्या देती। सांदीस पडिला ऐसें म्हणती ।
मूर्खपणाची प्राप्ती। ठाकून आली ॥ २२ ॥
ऐसें कोणीयेकें न करावें। सर्व सार्थकचि करावें ।
कळेना तरी विवरावें। ग्रंथांतरी ॥ २३ ॥
शाहाण्यास कोणीतरी बाहाती। मुर्खास लोक दवडून देती ।
जीवास आवडे संपत्ति। तरी शाहाणें व्हावें ॥ २४ ॥
आहो या शाहाणपणाकारणें। बहुतांचे कष्ट करणें ।
परंतु शाहाणपण शिकणें। हें उत्तमोत्तम ॥ २५ ॥
जों बहुतांस मानला। तो जाणावा शाहाणा जाला ।
जनीं शाहाण्या मनुष्याला। काये उणें ॥ २६ ॥
आपलें हित न करी लोकिकीं। तो जाणावा आत्मघातकी ।
या मुर्खायेवढा पातकी। आणिक नाहीं ॥ २७ ॥
आपण संसारीं कष्टतो। लोकांकरवी रागेजोन घेतो ।
जनामध्ये शाहाणा तो। ऐसें न करी ॥ २८ ॥
साधकां सिकविलें स्वभावे। मानेल तरी सुखें घ्यावें ।
मानेना तरी सांडावें। येकिकडे ॥ २९ ॥
तुम्ही श्रोते परम दक्ष। अलक्षास लावितां लक्ष ।
हें तों सामान्य प्रत्यक्ष। जाणतसा ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुफुशिष्यसंवादे
श्रेष्ठ अंतरात्मानिरूपणनाम समास तिसरा ॥

समास चौथा । । । । शाश्वतब्रह्मनिरूपण

। । । । श्रीराम ॥
पृथ्वीपासून जालीं झाडे। झाडापासून होती लांकडे ।
लांकडे भस्मोन पुढें। पृथ्वीच होये ॥ १ ॥
पृथ्वीपासून वेल होती। नाना जिनस फापावती ।
वाळोन कुजोन मागुती। पृथ्वीच होये ॥ २ ॥
नाना धान्यांचीं नाना अन्नें। मनुष्यें करिती भोजनें ।
नाना विष्टा नाना वमनें। पृथ्वीच होये ॥ ३ ॥
नाना पक्षादिकीं भक्षिलें। तरी पुढें तैसेचि जालें ।
वाळोन भस्म होऊन गेलें। पुन्हा पृथ्वी ॥ ४ ॥
मनुष्यें मरतांच ऐका। क्रिमि भस्म कां मृत्तिका ।
ऐशा काया पडती अनेका। पुढें पृथ्वी ॥ ५ ॥
नाना तृण पदार्थ कुजती। पुढें त्याची होये माती ।
नाना किडे मरोन जाती। पुढें पृथ्वी ॥ ६ ॥
पदार्थ दाटले अपार। किति सांगावा विस्तार ।
पृथ्वीवांचून धार। कोणास आहे ॥ ७ ॥
झाड पाले आणि तृण। पशु भक्षितां होतें सेण ।
खात मृत भस्म मिळोन। पुन्हा पृथ्वी ॥ ८ ॥
उत्पत्तिस्थितिसंव्हारतें। तें तें पृथ्वीस मिळोन जातें ।
जितुकें होतें आणि जातें। पुन्हा पृथ्वी ॥ ९ ॥
नाना बीजांचिया रासी। विरदोने लागती गगनासी ।
पुढें सेवटीं पृथ्वीसी। मिळोन जाती ॥ १० ॥
लोक नाना धातु पुरिती। बहुतां दिवसां होये माती ।
सुवर्णपाषाणाची गती। तैसीच आहे ॥ ११ ॥
मातीचें होते सुवर्ण। आणी मृत्तिकेचे होती पाषाण ।
माहा अग्निसंगें भस्मोन। पृथ्वीच होये ॥ १२ ॥
सुवर्णांचें जर होतें। जर सेवटीं कुजोन जातें ।
रस होऊन वितुळतें। पुन्हा पृथ्वी ॥ १३ ॥
पृथ्वीपासून धातु निपजती। अग्निसंगें रस होती ।
तया रसाची होये जगती। कठीणरूपें ॥ १४ ॥
नाना जळासी गंधी सुटे। तेथें पृथ्वीचें रूप प्रगटे ।
देवसेदिवस जळ आटे। पुढें पृथ्वी ॥ १५ ॥
पत्रें पुष्पें फळें येती। नाना जीव खाऊन जाती ।
ते जीव मरतां जगती। नेमस्त होये ॥ १६ ॥
जितुका कांहीं जाला आकार। तितुक्यास पृथ्वीचा आधार ।
होती जाती प्राणीमात्र। सेवट पृथ्वी ॥ १७ ॥
हें किती म्हणौन सांगावें। विवेकें अवघेचि जाणावें ।
खांजणीभाजणीचें समजावें। मूळ तैसे ॥ १८ ॥
आप आळोन पृथ्वी जालोओ। पुन्हां आपींच विराली ।
अग्नियोगें भस्म जाली। म्हणोनियां ॥ १९ ॥
आप जालें तेजापासुनी। पुढें तेजें घेतलें सोखुनी ।
तें तेज जालें वायोचेनी। पुढें वायो झडपी ॥ २० ॥
वायो गगनीं निर्माण जाला। पुढें गगनींच विराला ।
ऐसें खांजणीभाजणीला। बरें पाहा ॥ २१ ॥

जें जें जेथें निर्माण होतें। तें तें तेथें लया जातें ।
येणें रिती पंचभूतें। नाश पावती ॥ २२ ॥
भूत म्हणजे निर्माण जालें। पुन्हां मागुतें निमालें ।
पुढें शाश्वत उरलें। परब्रह्म तें ॥ २३ ॥
तें परब्रह्म जो कळेना। तो जन्ममृत्यु चुकेना ।
चत्वार खाणी जीव ना। होणें घडे ॥ २४ ॥
जडाचें मूळ तें चंचळ। चंचळाचें मूळ तें निश्चळ ।
निश्चळासी नाही मूळ। बरें पाहा ॥ २५ ॥
पूर्वपक्ष म्हणजे जालें। सिद्धांत म्हणजे निमालें ।
पक्षातीत जें संचलें। परब्रह्म तें ॥ २६ ॥
हें प्रचितीनें जाणावें। विचारें खुणेंसी बाणावें ।
विचारेंविण सिणावें। तेंचि मूर्खपणें ॥ २७ ॥
जानी भिडेने दडपला। निश्चळ परब्रह्म कैचें त्याला ।
उगाच करितो गल्बला। मायेंमधें ॥ २८ ॥
माया निशेष नासली। पुढें स्थिति कैसी उरली ।
विचक्षणें विवरिली। पाहिजे स्वयें ॥ २९ ॥
निशेष मायेचें निर्शन। होतां आत्मनिवेदन ।
वाच्यांश नाही विज्ञान। कैसें जाणावें ॥ ३० ॥
लोकांचे बोली जो लागला। तो अनुमानेंच बुडाला ।
याकारणें प्रत्ययाला। पाहिलेंच पाहावें ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुफुशिष्यसंवादे
शाश्वतब्रह्मनिरूपणनाम समास चौथा ॥

समास पांचवा । । । । चंचळ लक्षण

। । । । श्रीराम ॥
दोघां ऐसीं तीन चालती। अगुणी अष्टधा प्रकृती ।
अधोर्ध सांडून वर्तती। इंद्रफणी ऐसीं ॥ १ ॥
पणतोडें भक्षितो पणजा। मूल बापास मारी वोजा ।
चुकाऱ्या गेला राजा। चौघां जणांचा ॥ २ ॥
देव देवाळयामधें लपाला। देऊळ पूजितां पावे त्याला ।
सृष्टिमधें ज्याला त्याला। ऐसेंचि आहे ॥ ३ ॥
दोनी नामें येकास पडिलीं। लोकीं नेमस्त कल्पिलीं ।
विवेकें प्रत्ययें पाहिलीं। तों येकचि नाम ॥ ४ ॥
नाहीं पुरुष ना वनिता। लोकीं कल्पिलें तत्त्वता ।
त्याचा बरा शोध घेतां। कांहींच नाही ॥ ५ ॥
स्त्री नदी पुरुष खळाळ। ऐसें बोलती सकळ ।
विचार पाहातां निवळ। देह नाही ॥ ६ ॥
आपण आपणास कळेना। पाहों जातां आकळेना ।
काशास कांहींच मिळेना। उदंडपणें ॥ ७ ॥
येकलाचि उदंड जाला। उदंडचि येकला पडिला ।
आपणासी आपला। गल्बला सोसवेना ॥ ८ ॥
येक असोन फुटी पडिली। फुटी असोन स्थिति येकली ।
विचित्र कळा पैसावली। प्राणीमात्री ॥ ९ ॥
वल्लिमधें जल संचरे। कोरडेपणें हें वावरे ।

वोलेवांचून न थिरे। कांहीं केल्यां ॥ १० ॥
झाडांमधें केली आळीं। झाडें धांवती निराळीं ।
कित्येक झाडें अंतराळीं। उडोन जाती ॥ ११ ॥
भूमीपासून वेगळीं जालीं। परी तें नाहीत वाळलीं ।
निराळींच बळावलीं। जेथतेथें ॥ १२ ॥
देवाकरितां चालती झाडें। देव नस्तां होती लाकडें ।
नीटचि आहे कुवाडें। सर्वथा नव्हे ॥ १३ ॥
झाडापासून झाडें होती। तेहि अंतरीक्ष जाती ।
मुळानें भेदिली जगती। कदापि नाही ॥ १४ ॥
झाडास झाडें खातपाणी। घालून पाळिलीं प्रतिदिनीं ।
बोलकीं झाडें शब्दमथनीं। विचार घेती ॥ १५ ॥
होणार तितुकें आधींच जालें। मग कल्पकल्पून बोलिलें ।
जाणतयासी समजलें। सकळ कांहीं ॥ १६ ॥
समजलें तरी उमजेना। उमजलें तरी समजेना ।
प्रत्ययेंविण अनुमानेना। सकळ कांहीं ॥ १७ ॥
सर्वत्रांचा वडिल कोण। हेचि पाहावी वोळखण ।
भेटे आपणास आपण। जगदांतरे ॥ १८ ॥
अंतरनिष्ठांची उंच कोटी। बाहेरमुद्रयाची संगती खोटी ।
मूर्ख काये समजेल गोष्टी। शाहाणे जाणती ॥ १९ ॥
अंतरे राखतां राजी। भलत्यास भलताच नवाजी ।
अंतरे न राखतां भाजी। मिळणार नाही ॥ २० ॥
ऐसें वर्ततें प्रत्यक्ष। अलक्षीं लावावें लक्ष ।
दक्षास भेटतां दक्ष। समाधान होतें ॥ २१ ॥
मनास मिळतां मन। पाहोन येती निरंजन ।
चंचळचक्र उलंघून। पैलाड जाती ॥ २२ ॥
येकदा जाऊन पाहोन आले। मग तें सन्निध देखिलें ।
चर्मचक्षी लक्षिलें। न वचे कदा ॥ २३ ॥
नाना शरीरीं चंचळ। असंड करी चळवळ ।
परब्रह्म तें निश्चळ। सर्वां ठाई ॥ २४ ॥
चंचळ धावे येकीकडे। वोस पडे दुसरेकडे ।
चंचळ पुरे सर्वांकडे। हें तो घडेना ॥ २५ ॥
चंचळ चंचळास पुरेना। आवघें चंचळ विवरेना ।
निश्चळ अपार अनुमाना। कैसें येतें ॥ २६ ॥
गगनीं चालिली हवावी। कैसी पावेल पार पदवी ।
जातां मधेंचि विझावी। हा स्वभावचि तिचा ॥ २७ ॥
मनोधर्म येकदेशी। कैसा आकळिल वस्तुसी ।
निर्गुण सांडून अपेसी। सर्व ब्रह्म म्हणे ॥ २८ ॥
नाहीं सारासार विचार। तेथें अवघा अंधकार ।
खरें सांडून खोटें पोर। नेणतें घेतें ॥ २९ ॥
ब्रह्मांडाचें माहाकारण। तेथून हें पंचीकर्ण ।
माहावाक्याचें विवर्ण। वेगळें असे ॥ ३० ॥
महत्तत्त्व महद्भूत। तोचि जाणावा भगवंत ।
उपासना हे समाप्त। येथून जाली ॥ ३१ ॥

कर्म उपासना आणि ज्ञान । त्रिकांड वेद हें प्रमाण ।
 ज्ञानाचें होतें विज्ञान । परब्रह्मी ॥ ३२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 चंचळलक्षणनिरूपणनाम समास पांचवा ॥

समास सहावा । । : । । चातुर्य विवरण
 । । । । ॥ श्रीराम ॥
 पीतापासून कृष्ण जालें । भूमंडळीं विस्तारलें ।
 तेणेंविण उअमजलें । हें तों घडेना ॥ १ ॥
 आहे तरी स्वल्प लक्षण । सर्वत्रांची सांठवण ।
 अद्धम आणी उत्तम गुण । तेथेंचि असती ॥ २ ॥
 महीसुत सरसाविला । सरसाऊन द्विधा केला ।
 उभयेता मिळोन चालिला । कार्यभाग ॥ ३ ॥
 स्वेतास्वेतास गांठीं पडतां । मधें कृष्ण मिश्रित होतां ।
 इहलिकसार्थकता । होत आहे ॥ ४ ॥
 विवरतां याचा विचार । मूर्ख तोचि होये चतुर ।
 सद्यप्रचित साक्षात्कार । परलोकीचा ॥ ५ ॥
 सकळांस जे मान्य । तेंचि होतसे सामान्य ।
 सामान्यास अनन्य । होईजेत नाहीं ॥ ६ ॥
 उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा । अदृष्टीची गुप्त रेखा ।
 चत्वार अनुभव रारिखा । होत नाहीं ॥ ७ ॥
 चौदा पिड्यांचे पवाडे । सांगती ते शाहाणे कीं वेडे ।
 ऐकत्यानें घडे कीं न घडे । ऐसें पाहावें ॥ ८ ॥
 रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतें ।
 डोळेझांकणी करावी तें । कायेनिमित्त्य ॥ ९ ॥
 बहुतांचे बोलीं लागलें । तें प्राणी अनुमानी बुडालें ।
 मुख्य निश्चये चुकलें । प्रत्ययाचा ॥ १० ॥
 उदंडाचें उदंड ऐकावें । परी तें प्रत्ययें पाहावे ।
 खरेंसोटे निवडावें । अंतर्यामीं ॥ ११ ॥
 कोणासी नव्हे म्हणों नये । समजावे अपाये उपाये ।
 प्रत्यये घ्यावा बहुत काये । बोलोनियां ॥ १२ ॥
 माणुस हेंकाड आणी कच्चें । मान्य करावें तयाचें ।
 येणेंप्रकारें बहुतांचें । अंतर राखावें ॥ १३ ॥
 अंतरीं पीळ पेच वळसा । तोचि वाढवी बहुवसा ।
 तरी मग शाहाणा कैसा । निवऊं नेणें ॥ १४ ॥
 वेडें करावें शाहाणें । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ।
 उगेंच वादांग वाढविणें । हें मूर्खपण ॥ १५ ॥
 मिळोन जाऊन मेळवावें । पडी घेऊन उलथावें ।
 कांहींच कळों नेदावें । विवेकबळें ॥ १६ ॥
 दुसऱ्याचे चालणें चालावें । दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावें ।
 दुसऱ्याचे मनोगतें जावें । मिळोनियां ॥ १७ ॥
 जो दुसऱ्याच्या हितावरी । तो विपट कहिंच न करी ।
 मानत मानत विवरी । अंतर तयाचें ॥ १८ ॥
 आधीं अंतर हातीं घ्यावें । मग हळुहळु उकलावें ।

नाना उपायें न्यावें । परलोकासी ॥ १९ ॥
 हेंकाडास हेंकाड मिळाला । तेथें गल्बलाचि जाला ।
 कळहो उठतां च्यातुर्याला । ठाव कैचा ॥ २० ॥
 उगीच करिती बडबड । परी करून दाखविणें हें अवघड ।
 परस्थळ साधणें जड । कठिण आहे ॥ २१ ॥
 धके चपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे ।
 प्रस्तावोन परावे । आपले होती ॥ २२ ॥
 प्रसंग जाणोनि बोलावें । जाणपण कांहींच न घावें ।
 लीनता धरून जावें । जेथतेथें ॥ २३ ॥
 कुग्रामें अथवा नगरें । पाहावीं घरांचीं घरें ।
 भिक्षामिसें लाहानथोरें । परीक्षून सोडावीं ॥ २४ ॥
 बहुतीं कांहींतरी सांपडे । विचक्षण लोकीं मित्री घडे ।
 उगेच बैसतां कांहींच न घडे । फिणें विवरणें ॥ २५ ॥
 सावधपणें सर्व जाणावें । वर्तमान आधींच घ्यावें ।
 जाऊं ये तिकडे जावें । विवेकें सहित ॥ २६ ॥
 नाना जिनसपाठांतरें । निवती सकळांचीं अंतरें ।
 लेहोन देतां परोपकारें । सीमा सांडावी ॥ २७ ॥
 जैसें जयास पाहिजे । तैसें तयास दीजे ।
 तरी मग श्रेष्ठचि होइजे । सकळां मान्ये ॥ २८ ॥
 भूमंडळीं सकळांस मान्य । तो म्हणों नये सामान्य ।
 कित्येक लोक अनन्य । तया पुरुषासी ॥ २९ ॥
 ऐसीं चातुर्यांचीं लक्षणें । चातुर्यें दिग्विजये करणें ।
 मग तयास काये उणें । जेथतेथें ॥ ३० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 चातुर्यविवरणनाम समास सहावा ॥

समास सातवा । । : । । अधोर्धनिरूपण
 । । । । ॥ श्रीराम ॥
 नाना विकाराचें मूळ । ते हे मूळमायाच केवळ ।
 अचंचळीं जे चंचळ । सूक्ष्मरूपें ॥ १ ॥
 मूळामाया जाणीवेची । मुळींच्या मुळ संकल्पाची ।
 वोळखी शडगुणेश्वराची । येणेंचि न्यावें ॥ २ ॥
 प्रकृतिपुरुष शिवशक्ति । आर्धनारीनटेश्वर म्हणती ।
 परी ते आवधी जगज्जोती । मूळ त्यासी ॥ ३ ॥
 संकल्पाचें जें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ।
 वायो आणी त्रिगुण । आणी पंचभूतें ॥ ४ ॥
 पाहातां कोणीयेक वेल । त्याच्या मुळ्या असती खोल ।
 पत्रें पुष्पें फळें केवळ । मुळाचपासी ॥ ५ ॥
 याहिवेगळे नाना रंग । आकार विकार तरंग ।
 नाना स्वाद अंतरंग । मुळामध्यें ॥ ६ ॥
 तेंचि मूळ फोडून पाहातां । कांहींच नाहीं वाटे आतां ।
 पुढें वाढतां वाढतां । दिसों लागे ॥ ७ ॥
 कड्यावरी वेल निघाला । अधोमुखें बळें चालिला ।
 फांपावोन पुढें आला । भूमंडळीं ॥ ८ ॥

तैसी मुळमाया जाण। पंचभूतें आणी त्रिगुण ।
 मुळीं आहेत हें प्रमाण। प्रत्ययें जाणावें ॥ १ ॥
 अखंड वेल पुढें वाढला। नाना विकारीं शोभला ।
 विकारांचा विकार जाला। असंभाव्य ॥ १० ॥
 नाना फडगरें फुटलीं। नाना जुंबाडें वाढली ।
 अनंत अग्नें चालिलीं। सृष्टीमध्ये ॥ ११ ॥
 कित्येक फळें तीं पडती। सर्वेचि आणीक निघती ॥
 ऐसीं होती आणि जाती। सर्वकाळ ॥ १२ ॥
 येक वेलचि वाळले। पुन्हां तेथेंचि फुटले ।
 ऐसे आले आणि गेले। कितीयेक ॥ १३ ॥
 पानें झडती आणि फुटती। पुष्पें फळें तेणेंचि रितीं ।
 मध्यें जीव हे जगती। असंभाव्य ॥ १४ ॥
 अवघा वेलचि कर्पतो। मुळापासून पुन्हा होतो ।
 ऐसा अवघा विचार जो तो। प्रत्यक्ष जाणावा ॥ १५ ॥
 मूळ खाणोन काढिलें। प्रत्ययेज्ञानें निर्मूळ केलें ।
 तरी मग वाढणेंचि राहिलें। सकळ कांहीं ॥ १६ ॥
 मुळीं बीज सेवटीं बीज। मध्यें जळरूप बीज ।
 ऐसा हा स्वभाव सहज। विस्तारला ॥ १७ ॥
 मुळामधील ज्या गोष्टी। सांगताहे बीजसृष्टी ।
 जेथील अंश तेथें कष्टी। न होतां जातो ॥ १८ ॥
 जातो येतो पुन्हा जातो। ऐसा प्रत्यावृत्ति करितो ।
 परंतु आत्मज्ञानी जो तो। अन्यथा न घडे ॥ १९ ॥
 न घडे ऐसें जरी म्हणावें। तरी कांहींतरी लागे जाणावें ।
 अंतरींच परी ठावें। सकळांस कैचें ॥ २० ॥
 तेणेंसींच कार्यभाग करिती। परंतु तयास नेणती ।
 दिसेना ते काये करिती। बापुडे लोक ॥ २१ ॥
 विषयेभोग तेणेंचि घडे। तेणेंविण कांहींच न घडे ।
 स्थूळ सांडून सूक्ष्मीं पवाडे। ऐसा पाहिजे ॥ २२ ॥
 जें आपलेंचि अंतर। तद्रूपचि जगदांतर ।
 शरीरभेदाचे विकार। वेगळाले ॥ २३ ॥
 आंगोळीची आंगोळीस वेधना। येकीची येकीस कळेना ।
 हात पाये अवेव नाना। येणेंचि न्यायें ॥ २४ ॥
 अवेवाचें अवेव नेणे। मा तो परांचें काये जाणे ।
 परांतर याकारणें। जाणवेना ॥ २५ ॥
 येकाचि उदकें सकळ वनस्पती। नाना अग्नेभेद दिसती ।
 खुडिलीं तितुकींच सुकती। येर ते टवटवीत ॥ २६ ॥
 येणेंचि न्यायें भेद जाला। कळेना येकाचें येकाला ।
 जाणपणें आत्मयाला। भेद नाही ॥ २७ ॥
 आत्मत्वीं भेद दिसे। देहप्रकृतिकरितां भासे ।
 तरी जाणतचि असे। बहुतेक ॥ २८ ॥
 देखोन ऐकोन जाणती। शाहाणे अंतर परीक्षिती ।
 धूर्त ते अवघेंच समजती। गुप्तरूपें ॥ २९ ॥
 जो बहुतांचें पाळण करी। तो बहुतांचें अंतर विवरी ।

धूर्तपणें ठाउकें करी। सकळ कांहीं ॥ ३० ॥
 आधी मनोगत पाहतीं। मग विश्वास धरिती ।
 प्राणीमात्र येणें रितीं। वर्तताहे ॥ ३१ ॥
 स्मरणामगें विस्मरण। रोकडी प्रचित प्रमाण ।
 आपलें ठेवणें आपण। दुकताहे ॥ ३२ ॥
 आपलेंच आपणा स्मरेना। बोलिलें तें आठवेना ।
 उठती अनंत कल्पना। ठाउक्या कैच्या ॥ ३३ ॥
 ऐसें हें चंचळ चक्र। कांहीं नीट कांहीं वक्र ।
 जाला रंक अथवा शक्र। तरी स्मरणास्मरणें ॥ ३४ ॥
 स्मरण म्हणिजे देव। विस्मरण म्हणिजे दानव ।
 स्मरणविस्मरणें मानव। वर्तती आतां ॥ ३५ ॥
 म्हणोनि चेवी आणि दानवी। संपत्ति द्विधा जाणावी ।
 प्रचित मानसीं आणावी। विवेकेंसहित ॥ ३६ ॥
 विवेकें विवेक जाणावा। आत्म्यानें आत्मा वोळखावा ।
 नेत्रें नेत्रचि पाहावा। दर्पणींचा ॥ ३७ ॥
 स्थूळें स्थूळ खाजवावें। सूक्ष्में सूक्ष्म समजावें ।
 खुणेनें खुणेसी बाणावें। अंतर्यामीं ॥ ३८ ॥
 विचारें जाणाव विचार। अंतरें जाणावे अंतर ।
 अंतरें जाणावे परांतर। होउनियां ॥ ३९ ॥
 स्मरणामाजीं विस्मरण। हेंचि भेदाचें लक्षण ।
 येकदेसी। परिपूर्ण। होत नाही ॥ ४० ॥
 पुढें सिके मागें विसरे। पुढें उजेडे मागें अंधारें ।
 पुढें स्मरे मागें विस्मरे। सकळ कांहीं ॥ ४१ ॥
 तुर्या जाणावी स्मरण। सुषुप्ती जाणावी विस्मरण ।
 उभयेता शरीरीं जाण। वर्तती आतां ॥ ४२ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 अधोर्धनिरूपणनाम समास सातवा ॥

समास आठवा। :।। सूक्ष्मजीवनिरूपण
 ।।।। श्रीराम ॥
 रेणूहून सूक्ष्म किडे। त्यांचें आयुष्य निपटचि थोडें ।
 युक्ति बुद्धि तेणेंचि पाडें। तयामधें ॥ १ ॥
 ऐसे नाना जीव असती। पाहां जातां न दिसती ।
 अंतःकर्णपंचकाची स्थिती। तेथेंचि आहे ॥ २ ॥
 त्यांपुरतें त्यांचें ज्ञान। विषये इंद्रियें समान ।
 सूक्ष्म शरीरें विवरोन। पाहातो कोण ॥ ३ ॥
 त्यास मुंगी माहा थोर। नेणांचालिला कुंजर ।
 मुंगीस मुताचा पूर। ऐसें बोलती ॥ ४ ॥
 तें मुंगीसमान शरीरें। उदंड असती लाहानथोरें ।
 समस्तांमध्ये जीवेश्वरें। वस्ति कीजे ॥ ५ ॥
 ऐसिया किड्यांचा संभार। उदंड दाटला विस्तार ।
 अत्यंत साक्षपी जो नर। तो विवरोन पाहे ॥ ६ ॥
 नाना नक्षत्रीं नाना किडे। त्यांस भासती पर्वतायेवढे ।
 आयुष्यहि तेणेंचि पाडें। उदंड वाटे ॥ ७ ॥

पक्षायेवढें लाहान नाही। पक्षायेवढें थोर नाही ।
 सर्प आणि मच्छ पाहीं। येणेचि पाडे ॥ ८ ॥
 मुंगीपासून थोरथोरें। चढती वाढती शरीरें ।
 त्यांची निर्धारितां अंतरें। कळों येती ॥ ९ ॥
 नाना वर्ण नाना रंग। नाना जीवनाचे तरंग ।
 येक सुरंग येक विरंग। किती म्हणौनि सांगावे ॥ १० ॥
 येकें सुकुमारें येकें कठोरें। निर्माण केलीं जगदेश्वरें ।
 सुवर्णासारिखीं शरीरें। दैदिप्यमानें ॥ ११ ॥
 शरीरभेदें आहारभेदें। वाचाभेदें गुणभेदें ।
 अंतरीं वसिजे अभेदें। येकरूपें ॥ १२ ॥
 येक त्रासकें येकमारकें। पाहो जातां नाना कौतुकें ।
 कितीयेक आमोलिकें। सृष्टीमध्ये ॥ १३ ॥
 ऐसीं अवघीं विवरोन पाहे। ऐसा प्राणी कोण आहे ।
 आपल्यापरतें जाणोन राहे। किंचितमात्र ॥ १४ ॥
 नवखंड हे वसुंधरा। सप्तसागरांचा फेरा ।
 ब्रह्मांडाबाहेरील नीरा। कोण पाहे ॥ १५ ॥
 त्या नीरामध्ये जीव असती। पाहों जातां असंख्याती ।
 त्या विशाल जीवांची स्थिती। कोणजाणे ॥ १६ ॥
 जेथें जीवन तेथें जीव। हा उत्पत्तीचा स्वभाव ।
 पाहातां याचा अभिप्राव। उदंड असे ॥ १७ ॥
 पृथ्वीगर्भी नाना नीरें। त्या नीरामधें शरीरें ।
 नाना जिनस लाहानथोरें। कोण जाणें ॥ १८ ॥
 येक प्राणी अंतरिक्ष असती। तेहीं नाहीं देखिली क्षिती ।
 वरीच्यावरी उडोन जाती। पक्ष फुटल्यानंतरें ॥ १९ ॥
 नाना खेचरें आणि भूचरें। नाना वनचरें आणि जळचरें ।
 चौऱ्यासि योनीप्रकारें। कोण जाणे ॥ २० ॥
 उष्ण तेज वेगळे करुनी। जेथें तेथें जीवयोनी ।
 कल्पनेपासुनी होती प्राणी। कोण जाणे ॥ २१ ॥
 येक नाना सामर्थ्ये केले। येक इच्छेपासून जाले ।
 येक शब्दासरिसे पावले। श्रापदेह ॥ २२ ॥
 येक देह बाजीगिरीचे। येक देह वोडंबरीचे ।
 येक देह देवतांचे। नानाप्रकारें ॥ २३ ॥
 येक क्रोधापासून जाले। येक तपा पासून जन्मले ।
 येक उश्रापें पावले। पूर्वदेह ॥ २४ ॥
 ऐसें भगवंताचें करणें। किती म्हणौनि सांगणें ।
 विचित्र मायेच्या गुणें। होत जातें ॥ २५ ॥
 नाना अवघड करणी केली। कोणीं देखिली ना ऐकिली ।
 विचित्र कळा समजली। पाहिजे सर्वें ॥ २६ ॥
 थोडें बहुत समजलें। पोटापुरती विद्या सिकलें ।
 प्राणी उगेच गर्वें गेलें। मी ज्ञाता म्हणोनी ॥ २७ ॥
 ज्ञानी येक अंतरात्मा। सर्वांमधें सर्वात्मा ।
 त्याचा कळावया महिमा। बुद्धि कैची ॥ २८ ॥
 सप्तकंचुक ब्रह्मांड। त्यांत सप्तकंचुक पिंड ।

त्या पिंडामधें उदंड। प्राणी असती ॥ २९ ॥
 आपल्य देहांतील न कळे। मा तें अवघें कैचें कळे ।
 लोक होती उतावळे। अल्पज्ञानें ॥ ३० ॥
 अनुरेणाऐसें जिनस। त्यांचे आम्ही विराट पुरुष ।
 आमचें उदंडचि आयुष्य। त्यांच्या हिसेबें ॥ ३१ ॥
 त्यांच्या रिती त्यांचे दंडक। वर्तायाचे असती अनेक ।
 जाणे सर्वहि कौतुक। ऐसा कैचा ॥ ३२ ॥
 धन्य परमेश्वराची करणी। अनुमानेना अंतःकरणी ।
 उगीच अहंता पापिणी। वेढा लावी ॥ ३३ ॥
 अहंता सांडून विवरणें। कित्येक देवांचे करणें ।
 पाहातां मनुष्याचें जिणें। थोडें आहे ॥ ३४ ॥
 थोडें जिणें अर्धपुडी काया। गर्व करिती रडाया ।
 शरीर आवघें पडाया। वेळ नाही ॥ ३५ ॥
 कुशीळ ठाई जन्मलें। आणि कुशीळ रसेचि वाढलें ।
 यास म्हणती थोरलें। कोण्या हिसेबें ॥ ३६ ॥
 कुशीळ आणि क्षणभंगुर। असंड वेधा चिंतातुर ।
 लोक उगेच म्हणती थोर। वेडपणें ॥ ३७ ॥
 कायामाया दों दिसांची। आदिअंतीं अवघी ची ची ।
 झांकातापा करून उगीचि। थोरीव दाविती ॥ ३८ ॥
 झांकिलें तरी उपंढर पडे। दुर्गंधी सुटे जिकडे तिकडे ।
 जो कोणी विवेकें पवाडे। तोचि धन्य ॥ ३९ ॥
 उगेचि कायसा तंडावें। मोडा अहतेचें पुंडावें ।
 विवेकें देवास धुंडावें। हें उत्तमोत्तम ॥ ४० ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सूक्ष्मजीवनिरूपणनाम समास आठवा ॥

समास नववा। ।।। पिंडोत्पत्तिनिरूपण
 ।।।। श्रीराम ॥
 चौंखाणीचे प्राणी असती। अवघे उदकेचि वाढती ।
 ऐसे होतीआणी जाती। असंख्यात ॥ १ ॥
 तत्वांचें शरीर जालें। अंतरात्म्यासगट वळलें ।
 त्यांचें मूळ जों शोधिलें। तों उदकरूप ॥ २ ॥
 शरत्काळींचीं शरीरें। पीळपीळों झिरपती नीरें ।
 उभये रेतें येकत्रें। मिसळती रक्ती ॥ ३ ॥
 अन्नरस देहरस। रक्तरेतें बांधे मूस ।
 रसद्वयें सावकास। वाढों लागे ॥ ४ ॥
 वाढतां वाढतां वाढलें। कोमळाचें कठीण जालें ।
 पुढें उदक पैसावलें। नाना अवेवीं ॥ ५ ॥
 संपूर्ण होतां बाहेरी पडे। भूमीस पडतां मग तें रडे ।
 अवघ्याचें अवघेंच घडे। ऐसें आहे ॥ ६ ॥
 कुडी वाढे कुबुद्धि वाढे। मूळापासून अवघें घडे ।
 अवघेंचि मोडे आणि वाढे। देखतदेखतां ॥ ७ ॥
 पुढें अवघियांचें शरीर। दिवसेदिवस जालें थोर ।
 सुचों लागला विचार। कांहीं कांहीं ॥ ८ ॥

फळामधें बीज आलें। तेणें न्यायें तेथें जालें ।
 ऐकतां देखतां उमजलें। सकळ कांहीं ॥ १ ॥
 बीजें उदकें अंकुरती। उदक नस्तां उडोन जाती ।
 येके ठाई उदक माती। होतां बरें ॥ १० ॥
 दोहिंमधें असतां बीज। भिजोन अंकुर सहज ।
 वाढतां वाढतां पुढें रीझ। उदंड आहे ॥ ११ ॥
 इकडे मुळ्या धावा घेती। तिकडे अग्रें हेलावती ।
 मुळें अग्र द्विधा होती। बीजापासून ॥ १२ ॥
 मुळ्या चालिल्या पाताळीं। अग्रें धावतीं अंतराळीं ।
 नाना पत्रीं पुष्पीं फळीं। लगडलीं झाडें ॥ १३ ॥
 फळावडिल सुमनें। सुमनांवडिल पानें ।
 पानांवडिल अनुसंधानें। काष्ठें आघवीं ॥ १४ ॥
 काष्ठांवडिल मुळ्या बारिक। मुळ्यां वडिल तें उदक ।
 उदक आळोन कौतुक। भूमंडळाचें ॥ १५ ॥
 याची ऐसी आहे प्रचिती। तेव्हां सकळां वडिल जगती ।
 जगतीवडिल मूर्ती। आपोनारायायेणाची ॥ १६ ॥
 तयावडिल अग्निदेव। अग्निवडिल वायेदेव ।
 वायेदेवावडिल स्वभाव। अंतरात्म्यांचा ॥ १७ ॥
 सकळांवडिल अंतरात्मा। त्यासि नेणे तो दुरात्मा ।
 दुरात्मा म्हणजे दुरी आत्मा। अंतरला तया ॥ १८ ॥
 जवळी असोन चुकलें। प्रत्ययास नाहीं सोकलें ।
 उगेंचि आलें आणी गेलें। देवाचकरितां ॥ १९ ॥
 म्हणौन सकळांवडिल देव। त्यासी होतां अनन्यभाव ।
 मग हे प्रकृतीचा स्वभाव। पालटों लागे ॥ २० ॥
 करी आपुला व्यासंग। कदापि नव्हे ध्यानभंग ।
 बोलणें चालणें वेंग। पडोंच नेदी ॥ २१ ॥
 जें वडिलीं निर्माण केलें। तें पाहिजे पाहिलें ।
 काये काये वडिलीं केलें। कीती पाहावें ॥ २२ ॥
 तो वडिल जेथें चेतला। तोचि भाग्यपुरुष जाल ।
 अल्प चेतनें तयाला। अल्पभाग्य ॥ २३ ॥
 तया नारायेणाला मनीं। अखंड आठवावें ध्यानीं ।
 मग ते लक्ष्मी तयापासूनी। जाईल कोठें ॥ २४ ॥
 नारायेण असे विश्वीं। त्याची पूजा करीत जावी ।
 याकारणें तोषवावी। कोणीतरी काया ॥ २५ ॥
 उपासना शोधून पाहिली। तों ते विश्वपाळिती जाली ।
 न कळे लीळा परीक्षिली। न वचे कोणा ॥ २६ ॥
 देवाची लीळा देवेंविण। आणीक दुसरा पाहे कोण ।
 पाहणें तितुकें आपण। देवचि असे ॥ २७ ॥
 उपासना सकळां ठाई। आत्माराम कोठें नाहीं ।
 याकारणें ठाई ठाई। रामे आटोपिलें ॥ २८ ॥
 ऐसी माझी उपासना। आणिताने अनुमाना ।
 नेऊन घाली निरंजना। पैलिकडे ॥ २९ ॥
 देवाकरितां कर्म चालती। देवाकरितां उपासक होती ।

देवाकरितां ज्ञानी असती। कितियेक ॥ ३० ॥
 नाना शास्त्रें नाना मते। देवचि बोलिला समस्ते ।
 नेमकानेमक वेस्तावेस्ते। कर्मानुसार ॥ ३१ ॥
 देवास अवघें लागे करावें। त्यांत घेऊं ये तितुकें घ्यावें ।
 अधिकारासारिखें चालावें। म्हणजे बरें ॥ ३२ ॥
 आवाहन विसर्जन। ऐसेचि बोलिलें विधान ।
 पूर्वपक्ष जाला येथून। सिद्धांत पुढें ॥ ३३ ॥
 वेदांत सिद्धांत धादांत। प्रचित प्रमाण नेमस्त ।
 पंचिकर्ण सांडून हित। वाक्यार्थपाहावा ॥ ३४ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 पिंडोत्पत्तिनिरूपणनाम समास नववा ॥

समास दहावा । । । । सिद्धांतनिरूपण
 । । । । श्रीराम ॥
 गगनीं अवघेंचि होत जातें। गगनाऐसें तगेना तें ।
 निश्चळीं चंचळ नाना तें। येणेंचि न्यायें ॥ १ ॥
 अंधार दाटला बळें। वाटे गगन जालें काळें ।
 रविकिर्णें तें पिवळें। सर्वेचि वाटे ॥ २ ॥
 उदंड हिंव जेव्हां पडिले। गमे गगन थंड जालें ।
 उष्ण झळनें वाळलें। ऐसें वाटे ॥ ३ ॥
 ऐसें जें कांहीं वाटलें। तें तें जालें आणि गेलें ।
 आकाशासारिखें तगलें। हें तों घडेना ॥ ४ ॥
 उत्तम जाणिवेचा जिनस। समजोन पाहे सावकास ।
 निराभास तें आकाश। भास मिथ्या ॥ ५ ॥
 उदक पसरे वायो पसरे। आत्मा अत्यंतचि पसरे ।
 तत्वे तत्व अवघेंचि पसरे। अंतर्यामी ॥ ६ ॥
 चळतें आणि चळेना तें। अंतर्यां अवघेंचि कळतें ।
 विवरणेंचि निवळतें। प्राणिमात्रासी ॥ ७ ॥
 विवरतां विवरतां शेवटीं। निवृत्तिपदीं अखंड भेटी ।
 जालियानें तुटी। होणार नाहीं ॥ ८ ॥
 जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान। आणि मनाचें होतें उन्मन ।
 तत्वनिर्शनीं अनन्य। विवेकें होतें ॥ ९ ॥
 वडिलांस शोधून पाहिलें। तों चंचळाचें निश्चळ जालें ।
 देवभक्तपण गेलें। तये ठाई ॥ १० ॥
 ठाव म्हणतां पदार्थ नाहीं। पदार्थमात्र मुळीं नाहीं ।
 जैसें तैसें बोलों कांहीं। कळावया ॥ ११ ॥
 अज्ञानशक्ति निरसली। ज्ञानशक्ति मावळली ।
 वृत्तिशून्यें कैसी जाली। स्थिती पाहा ॥ १२ ॥
 मुख्य शक्तिपात तो ऐसा। नाहीं चंचळाचा वळसा ।
 निवांती निवांत कैसा। निर्विकारी ॥ १३ ॥
 चंचळाचीं विकार बालटें। तें चंचळचि जेथें आटे ।
 चंचळ निश्चळ घनवटे। हें तों घडेना ॥ १४ ॥
 माहावाक्याचा विचार। तेथें संन्याशास अधिकार ।
 दैवीकृपेची जो नरु। तोहि विवरोन पाहे ॥ १५ ॥

संन्यासी म्हणजे शडन्यासी। विचारवंत सर्व संन्यासी ।
 आपली करणी आपणासी। निश्चयेसी ॥ १६ ॥
 जगदीश वोळल्यावरी। तेथे कोण अनुमान करी ।
 आतां असो हें विचारी। विचर जाणती ॥ १७ ॥
 जे जे विचारी समजले। ते ते निःसंग होऊन गेले ।
 देहाभिमानी जे उरले। ते देहाभिमान रक्षिती ॥ १८ ॥
 लक्ष्मी बैसले अलक्ष। उडोन गेला पूर्वपक्ष ।
 हेतुरूपे अंतरसाक्ष। तोहि मावळला ॥ १९ ॥
 आकाश आणि पाताळ। दोनी नामें अंतराळ ।
 काढितां दृश्याचें चडळ। अखंड जालें ॥ २० ॥
 तें तों अखंडचि आहे। मन उपाधी लक्षून पाहे ।
 उपाधिनिरासें साहे। शब्द कैसा ॥ २१ ॥
 शब्दपर कल्पनेपर। मन बुद्धि अगोचर ।
 विचारें पाहावा विचार। अंतर्यामीं ॥ २२ ॥
 पाहातां पाहातां कळों येतें। कळलें तितुकें वेर्थ जातें ।
 अवघड कैसें बोलावें तें। कोण्या प्रकारें ॥ २३ ॥
 वाक्यार्थवाच्यांश शोधिला। अलक्षीं लक्ष्यांश बुडाला ।
 पुढें समजोन बोला। कोणीतरी ॥ २४ ॥
 शाश्वतास शोधीत गेला। तेणें ज्ञानी साच जाला ।
 विकार सांडून मिळाला। निर्विकारीं ॥ २५ ॥
 दुःस्वप्न उदंड देखिलें। जागें होतां लटिकें जालें ।
 पुन्हां जरी आठवलें। तरी तें मिथ्या ॥ २६ ॥

प्रारब्धयोगें देह असे। असे अथवा नासे ।
 विचार अंतरीं बैसे। चळेना ऐसा ॥ २७ ॥
 बीज अग्नीनें भाजलें। त्याचें वाढणें खुंटलें ।
 ज्ञात्यास तैसे जालें। वासनाबीज ॥ २८ ॥
 विचारें निश्चळ जाली बुद्धि। बुद्धिपासीं कार्यसिद्धि ।
 पाहातां वडिलांची बुद्धि। निश्चळीं गेलीं ॥ २९ ॥
 निश्चळास ध्यातो तो निश्चळ। चंचळास ध्यातो तो चंचळ ।
 भूतास ध्यातो तो केवळ। भूत होये ॥ ३० ॥
 जो पावला सेवटवरी। तयास हें कांहींच न करी ।
 अंतरनिष्ठा बाजीगरी। तैसी माया ॥ ३१ ॥
 मिथ्या ऐसें कळों आलें। विचारानें सदृढ जालें ।
 अवघें भयेचि उडालें। अकस्मात ॥ ३२ ॥
 उपासनेचें उत्तिर्ण व्हावें। भक्तजनें वाढवावें ।
 अंतरीं विवेकें उमजावें। सकळ कांहीं ॥ ३३ ॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 सिद्धांतनिरूपणनाम समास दहावा ॥
 ॥ दशक पंधरावा समाप्त ॥

Encoded and proofread by Vishwas Bhide.

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
 Last updated October 15, 2005